
De grootte van de Bond

De getalsmatige ontwikkeling van de Gereformeerde Bond 1973-2015

J. Rouwendal, F.J. Wagenaar en M. Wijma

Abstract

This article analyzes the numerical growth of the Gereformeerde Bond (GB), one of the largest groups of reformed Christians in the Netherlands, by calculating the number of its adherents on the basis of ministers shared by local congregations associated with the GB. A period of modest growth in the 1970s and 1980s is followed by a rapid decline: in 2015 the total number of adherents is approximately half that of 1973. This decline in adherents per congregations starts earlier and is more substantial than that of local congregations with at least one GB minister. The emergence of the Hersteld Hervormde Kerk played only a minor role in this process. Compared to all reformed denominations in the Netherlands, the decline in membership of the GB is larger.

1 Inleiding

Het gereformeerde deel van het Nederlandse christendom is een verdeeld huis. Er is een flink aantal denominaties dat zich ooit met de naam ‘gereformeerd’ en daarnaast is er binnen de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), en daarvoor binnen de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK), een relatief grote groep die behoort tot de Gereformeerde Bond (GB), een vereniging die de gereformeerde geloofsopvatting uit de tijd van de Reformatie en de Dordtse synode voorstaat. Omdat de GB geen kerkgenootschap is, is het niet zo gemakkelijk te bepalen hoe groot het aantal ‘Bonders’ binnen de PKN is. Dat contrasteert met de gereformeerde kerkgenootschappen, waarvan de meeste elk jaar nauwgezet verslag doen van hun aantal leden in een ‘jaarboek’. Daaruit blijkt dat de ontwikkelingen nogal uiteenlopen. Zo hebben de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) na tientallen jaren van groei een omslag naar krimp doorgemaakt, terwijl de Gereformeerde Gemeenten tot zeer recent van jaar op jaar groei lieten zien, zij het wel in afnemende mate.¹

1 De auteurs danken drie referenten, John Exalto en Harm-Jan Rouwendal voor constructief commentaar op eerdere versies van dit artikel. Zie voor een uitgebreide analyse: Merijn Wijma, *Een menigte die men tellen kan. Een historisch-geografische beschrijving van de ledenontwikkeling van gereformeerde kerkverbanden in Nederland 1892-2015*, Amsterdam 2022.

In dit artikel bekijken we hoe de aanhang van de GB zich heeft ontwikkeld in de periode 1973-2015. Omdat er geen rechtstreekse informatie beschikbaar is, maken we gebruik van eigen berekeningen. We gaan verderop uitgebreid in op onze werkwijze.

Op basis van de aldus gecreëerde data kunnen we nagaan hoeveel leden van de NHK (tot 2004) en, later, de PKN (vanaf 2004) redelijkerwijs tot de aanhang van de GB kunnen worden gerekend en op hoeveel plaatsen zij samenkwamen in de zondagse kerkdiensten. We tekenen hierbij onmiddellijk aan dat de door ons gemeten aanhang van de Bond niet geheel vergelijkbaar is met die van de gereformeerde kerkgenootschappen. Hoewel er soms aanduidingen als ‘Bonders’ en ‘GB-gemeente’ gebruikt worden, zijn kerkgangers van een gemeente met een predikant die lid van de GB is geen ‘lid’ van de Bond, zoals je dat van bijvoorbeeld de Christelijke Gereformeerde Kerken kunt zijn. Ze zijn in de eerste plaats lid van de PKN, identificeren zich soms als hervormd-gereformeerd of participeren in hervormd-gereformeerde organisaties zoals de GZB, de HGJB of de IZB en voelen zich min of meer betrokken bij de gereformeerde prediking en leer, maar hebben zich nooit op dezelfde wijze verbonden aan een bepaalde vorm van de gereformeerde variant van het christelijk geloof, als leden van een kerkgenootschap dat doen.² Niettemin zullen we beargumenteren dat onze berekeningen een bruikbare benadering geven van de omvang van het aantal GB’ers in de NHK en, later, de PKN.

Zoals we zullen zien, vertoont de aanhang van de Bond over de jaren nogal wat dynamiek en dat roept de vraag op waardoor deze wordt veroorzaakt. De cijfers zeggen daar zelf niet meteen iets over, maar door middel van statistische analyses kan wel enig licht worden geworpen op de relevantie van bepaalde visies daarop. We zullen in het laatste deel van dit artikel verslag doen van deze analyses.

2 Ontstaan en ontwikkeling van de Gereformeerde Bond

2.1 Oprichting

De GB werd in 1906 in Utrecht opgericht als *Gereformeerde Bond tot Vrijmaking der Nederlandsche Hervormde Kerk*.³ Volgens Rasker was er zorg dat de theologen Hoedemaker en Gunning theologisch toenadering zochten

2 De Gereformeerde Bond is een vereniging met leden (zie <https://gereformeerdebond.nl/gereformeerde-bond/lidmaatschap>), maar het aantal leden staat in geen verhouding tot het aantal kerkgangers bij Gereformeerde Bondspredikanten. Dat aantal is een veel betere indicator voor de aanhang van de Gereformeerde Bond en we proberen dat te benaderen.

3 John Exalto en Fred van Lieburg, *Bonders in opmars. Hervormd-gereformeerden 1890-1960*, Apeldoorn 2015.

en dat dit het gereformeerde karakter van de hervormde kerk zou kunnen bedreigen.⁴ Daarnaast was er het verlangen om na de opkomst van de neocalvinistische theologie eind 19de eeuw ook de Nadere Reformatie te revitaliseren. Volgens Graafland moet de oprichting van de GB niet alleen als een kerkelijke keuze tegen de Confessionele Vereniging, maar ook als een politieke keuze voor de ARP en tegen de CHU gezien worden.⁵

Exalto en Van Lieburg duiden de oprichting van de GB als de organisatie van een groep gereformeerden rondom de Utrechtse hoogleraar H. Visscher (1864-1947) die niet met de Afscheiding en Doleantie mee waren gegaan. Door zich te organiseren konden de hervormd-gereformeerden een machtsfactor vormen en invloed op de hervormde kerk uitoefenen.⁶

2.2 Snelle groei (1906-1945)

Visscher's nogal militante visie stuitte al spoedig op weerstand en in 1908 bedankte hij als lid van het bestuur. Daarna werd onder het voorzitterschap van M. van Grieken de naam veranderd in de *Gereformeerde Bond tot verbrediging en verdediging van de waarheid in de Nederlandsche Hervormde (Gereformeerde) Kerk*. In 1937 bedankte Visscher vervolgens voor zijn taak als bijzonder hoogleraar namens de GB en als lid.⁷

Volgens Graafland bestond de GB in zijn beginjaren uit maar 'een handjevol predikanten'.⁸ Bij de oprichting in 1906 waren er slechts 200 leden⁹. Niettemin constateerde *De Waarheidsvriend*, het officiële tijdschrift van de GB, al kort na oprichting dat er in sommige grote steden steeds meer vraag was naar rechtzinnige preken. Er was een gebrek aan GB-kandidaten, zodat niet altijd in vacatures voorzien kon worden.¹⁰ Volgens Knippenberg kon in 1920 onge-

4 A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1895. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende eeuw*, Kampen 1974.

5 C. Graafland, 'Hoe en waarom kwam de Gereformeerde Bond rond de eeuwwisseling op?', in: J. van der Graaf (red.), *Beproefde trouw*, Kampen 1981, 13-95.

6 Exalto en Van Lieburg, *Bonders in opmars*.

7 J. van der Graaf, *Delen of Helen? Hervormd kerkelijk leven in en met de Gereformeerde Bond, 1906-1951*, Kampen 1978.

8 Graafland, 'Gereformeerde Bond', 191.

9 J. van der Graaf, *Delen of Helen?*, 11.

10 J.E. Post, *Gereformeerd zijn en blijven, een wankel evenwicht?! een historisch-sociologisch onderzoek naar de ontwikkelingen van de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk en de Christelijke Gereformeerde Kerken in de twintigste eeuw*, Heerenveen 1998.

veer 20,2% van de leden van de NHK tot de GB gerekend worden, terwijl het aandeel van de predikanten 17,3% was.¹¹ Er moet dus in de eerste vijftien jaren na de oprichting sprake zijn geweest van een stormachtige groei: van niets naar één op de zes, of zelfs één op de vijf leden van de NHK. De Bonders waren duidelijk in opmars.

In het algemeen ervoer de GB volgens Post zijn positie niettemin als zwak. Zeker in de beginjaren hoorden ook 'weinig echte intellectuelen of zelfs maar journalisten tot de kring van de GB'.¹²

Behalve *De Waarheidsvriend* verscheen in de kring van de GB ook het *Gereformeerd Weekblad* en rond deze bladen ontwikkelden zich wat verschillende stromingen in de aanhang en het predikantencorps. Daarnaast was er nog een aantal predikanten die zich geheel en al gereformeerd noemden maar die zich om uiteenlopende redenen ondanks de duidelijke verwantschap toch niet bij de GB aansloten. Helder is dat de Bond en aanverwante gereformeerde predikanten in de eerste helft van de 20ste eeuw in een duidelijke behoefte van leden van de NHK voorzag en in betrekkelijk korte tijd een aanzienlijk deel van de leden van de vaderlandse kerk aan zich wist te binden.

2.3 Consolidatie (1945-1970)

Na de oorlog riep de nieuwe Kerkorde voor de NHK, die in 1951 werd ingevoerd, grote bezwaren op bij de GB. Prof. J. Severijn, de toenmalige voorzitter, noemde haar zelfs 'onaanvaardbaar'.¹³ Het verschil in identiteit tussen de GB en de breedte van de NHK leek steeds groter te worden. In 1956 voerde ds. G. Boer een spraakmakende publieke briefwisseling met de midden-orthodoxe theoloog H. Berkhof waarin hij opkwam voor de continuïteit van de verkondiging in gereformeerde zin in een veranderende maatschappij.¹⁴ In 1965 werd nog eens geconcludeerd dat er 'in maatschappij en kerk grote veranderingen' plaatsvonden en dat 'we leven in een tijd van grote afval'.¹⁵

11 H. Knippenberg, 'De Gereformeerde Bond 1906-2003: omvang en geografische spreiding', in: J.J.J.M. Beenakker e.a. (red.), *Landschap in ruimte en tijd*, Amsterdam 2007, 179-190.

12 T.W. van Bennekom, *De wachters op de muren. De opkomst van het nationaal-socialisme en de gereformeerde gezindte 1932-1940*, Leiden 1990.

13 Van der Graaf, *Delen of helen*.

14 T. van de Lagemaat, *De stille evolutie. Individualisering in de Gereformeerde Bond* (dissertatie), Barneveld 2013.

15 Post, *Gereformeerd zijn en blijven*.

Daarnaast bestond er echter vanaf de jaren vijftig ook een groep jongere predikanten, onder wie dr. C. Graafland, die veranderingen binnen de GB zelf wensten. Deze groep predikanten uitte sterke kritiek op de bevindelijk-gereformeerden en op de liturgische vormgeving van Bondsgemeenten. In een open brief schreven zij in 1966 dat 'het appel op de gehele kerk' verloren ging en uitten ze de zorg dat de GB als een 'antieke curiositeit' beschouwd zou gaan worden. Het hoofdbestuur ging niet mee in de wensen van deze jongeren en zag geen heil in experimenten met de nieuwe psalmberijming en andere liturgische veranderingen.¹⁶

Hoewel de veranderingen in de maatschappij en de NHK vanuit de Bond dus vooral met verontrusting werden gevolgd traden ook binnen de Bond langzamerhand en op beperkte schaal verschuivingen op. In de liturgie, onder meer door het gebruik van de Nieuwe Psalmberijming en soms zelfs het *Liedboek* tijdens erediensdiensten¹⁷, maar volgens Graafland ook in de prediking.¹⁸ En hier en daar verdween ook het verzet tegen vrouwelijke ambtsdragers. Meer in het algemeen veranderde de houding van de Bond ten opzichte van het geheel van de kerk langzamerhand van kritisch-veroordelelend naar kritisch-constructief. Ook werd de organisatie geprofessionaliseerd. J. van der Graaf, die in 1972 als eerste secretaris van de GB werd aangesteld¹⁹, groeide uit tot het gezicht van de Bond.²⁰

Hoewel er niet veel bekend is over de ontwikkelingen in de omvang van de aanhang van de Bond in de periode 1950-1970, lijkt het duidelijk dat de periode van sterke groei dan voorbij is. Volgens Knippenberg kon in 1971 nog steeds maar rond de 20% van het aantal hervormden aan de GB toegerekend worden. In de periode tussen 1971 en 2003 kreeg de GB volgens Knippenberg wel een steeds belangrijkere positie binnen de NHK: terwijl Knippenberg in 1971 ongeveer 20% van de leden tot de GB rekende groeide dit aandeel volgens hem tot 2003 naar 31%. Ook het aantal predikantsplaatsen (van 316 naar 463) en het aantal gemeenten groeide (van 255 naar 334). Deze observaties moeten worden gezien tegen de achtergrond van een in deze periode sterk afnemend totaal ledental van de NHK.²¹

16 Post, *a.w.*

17 Post, *a.w.*

18 C. Graafland, *Verschuivingen in gereformeerde bondsprediking*, Woerden 1965.

19 Van de Lagemaat, *Stille evolutie*, 17.

20 P. Vergunst (red.), *Dromer van een kerk. Opstellen aangeboden aan dr. ir. J. van der Graaf*, Zoetermeer 2002.

21 Knippenberg, 'Gereformeerde Bond' 184-185.

2.4 Na 1970

In de jaren zeventig en ook nog daarna wordt in diverse bronnen melding gemaakt van verdere uitbouw van de GB²², met name door afbrokkeling van de Confessionele Vereniging²³. Het aan de GB verbonden Studiefonds had na de Tweede Wereldoorlog jaarlijks telkens circa veertig studenten ondersteund, maar dit groeide in de jaren zeventig tot circa zeventig studenten. Bovendien kwamen er steeds meer mogelijkheden om het aantal predikantsplaatsen uit te breiden, waardoor het aandeel Bondspredikanten in het geheel van de NHK toenam.

Vanaf de jaren tachtig ging het Samen-op-Wegproces een steeds prominere rol op de agenda van de GB spelen. De GB was ongelukkig met deze ontwikkeling, vooral omdat de Gereformeerde Kerken in Nederland alleen een fusie wensten omdat ze zich van orthodox tot liberaal hadden ontwikkeld.

Toen in 2004 de PKN toch tot stand kwam, leidde dat binnen de kring van de GB tot een crisis. Een aanzienlijk deel van de predikanten en gelovigen besloot niet mee te gaan en vormde de Hersteld Hervormde Kerk (HHK). De GB neemt in de nieuwe kerk een minder opvallende positie in dan in de jaren van 'Samen op Weg' in de NHK.²⁴

3 De data

Om tot een schatting te komen van de aanhang van de GB, maken we gebruik van twee bronnen: de informatie over het aantal leden van plaatselijke gemeenten van de NHK en later de PKN, en de informatie uit de adressenboekjes van de GB. In die boekjes staan de namen van predikanten en hun adressen vermeld, waardoor het mogelijk wordt om predikanten die lid zijn van de Bond, of daarmee verwant zijn, te koppelen aan plaatselijke gemeenten. Die koppeling verloopt het eenvoudigst als er slechts één predikant aan zo'n plaatselijke gemeente verbonden is of als alle predikanten die aan de gemeente verbonden zijn in het adressenboekje van de Bond voorkomen. In deze gevallen worden alle leden aan de Bond toegekend. Als slechts een deel

22 Post, *Gereformeerd zijn en blijven*.

23 L.J. Geluk, 'Weg van Afscheiding heeft niet de oplossing gebracht', in: J. van der Graaf (red.), *75 jaar Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk, gezegd en geschreven*, Huizen 1981, 97-106.

24 Voor een analyse van de diverse stromingen in de PKN op basis van een enquête, zie Gert de Jong en Joris Kregting, 'Stromingen en sympathisanten binnen de Protestantse Kerk', *Religie en Samenleving* 6-2 (2011), 223-239.

van de predikanten in het adressenboekje van de Bond voorkomt, kennen we eenzelfde deel van de leden toe aan de GB. Als er bijvoorbeeld drie predikanten zijn, van wie er twee in het adressenboekje van de Bond voorkomen, wordt twee derde deel van de leden ook tot de Bond gerekend.

Het is duidelijk dat deze benadering onvolkomen is. Van de Lagemaat betoogt dat zo'n 20% van de predikanten die in het adressenboekje staan formeel niet tot de Bond gerekend kunnen worden.²⁵ Het is lastig, zo niet onmogelijk om goed voor dit verschijnsel te corrigeren en we hebben er dan ook voor gekozen om het adressenboekje te beschouwen als een weergave van het beeld dat de GB heeft van zichzelf, of althans van het aan hem verwante predikantencorps. Bovendien voelen niet alle leden van een hervormde gemeente die volledig door in het adressenboekje van de Bond vermelde predikanten wordt bediend, zich noodzakelijkerwijze verwant met de Bond.²⁶ Wellicht komen zij nooit in de kerk of kerken zij elders (in een gemeente met een signatuur die beter aansluit bij hun voorkeur). Andersom kunnen Bonds-predikanten ook wel een groter deel van het kerkvolk onder hun gehoor hebben dan waarmee onze proportionele toedeling rekent en is het waarschijnlijk dat in de ledenbestanden van gemeenten waar geen Bonds-predikant staat sympathisanten van de Bond voorkomen die elders kerken.²⁷ Ook zijn er mogelijk betrokken leden van plaatselijke gemeenten die geen (duidelijke) opvatting hebben over de 'ligging' van de plaatselijke predikant. Toch is onze methode zeker ook geen slag in de lucht. GB -predikanten worden alleen beroepen op plaatsen waar de kerkleden vragen naar hun prediking en pastoraat. Daarnaast kunnen kerkleden die volledig betrokken zijn op de GB zich ook heel goed thuis voelen bij de prediking van een niet-Bonder die wel in het adressenboekje staat omdat hij er goed bij past.

25 Van de Lagemaat, *Stille evolutie*, 60.

Zo meldt hij op blz. 61 dat in 2010 vrijwel de hele 'top' – hij maakt niet duidelijk wat hiermee precies wordt bedoeld, de aanhalingstekens zijn van hem – van de Confessionele Vereniging daarin te vinden is. Dat lijkt voor eerdere jaren onwaarschijnlijk en suggereert dat de Bond in de loop van de tijd een bredere opvatting van zijn aanhang heeft gekregen.

26 Zo is er het bekende verschijnsel van de 'rand' die zich helemaal niet interesseert voor de identiteit van de predikant. De omvang daarvan varieert waarschijnlijk van plaats tot plaats en kan per plaats in de loop van de tijd variëren. Ze valt daarom moeilijk mee te nemen in onze berekeningen.

27 Een verdere complicatie is dat soms meerdere hervormd-gereformeerde groeperingen bijeenkomen op geografisch dicht bij elkaar gelegen locaties, vaak voor een beperkt aantal jaren en soms zonder dat duidelijk is hoe de continuïteit verloopt. We hebben de groepen op basis van de postcode van het kerkgebouw en de naam van elkaar onderscheiden, maar soms was dat dus niet voldoende en moest een verder onderscheid worden gemaakt.

De door ons gevolgde methode leidt ertoe dat van het ene jaar op het andere grote verschillen kunnen ontstaan in het totaal aantal leden dat aan de Bond wordt toegekend. Zo is het mogelijk dat een gemeente waar doorgaans enkele Bondspredikanten staan gedurende een jaar een vacature heeft op zo'n predikantsplaats. Dan valt het aantal door ons aan de Bond toegekende leden in dat ene jaar flink terug, om weer te stijgen nadat de vacature is opgevuld.²⁸

Soortgelijke sprongen in het ledental treden op als een gemeente verandert van modaliteitskleur door meer of minder predikanten met een Bonds-signatuur te beroepen. Het kan dan, naar het besef van de betrokken kerkleden, om een geleidelijke verandering gaan, maar in onze data geeft dit aanleiding tot een sprong in de omvang van de Bond van honderden leden. Aangezien er vele geheel of gedeeltelijk tot de Bond gerekende gemeenten zijn en de veranderingen elkaar doorgaans deels compenseren, heeft dat voor het verloop van de totale door ons geraamde aanhang van de Bond geen grote consequenties. Het jaar 2005 lijkt wat dit betreft echter een uitzondering te vormen, waarop we hieronder terugkomen.

Het adressenboekje van de GB is niet voor alle jaren vanaf 1973 beschikbaar. Daardoor ontbreken de gegevens voor een aantal jaren: 1980, 1981, 1983, 1984 en 1986. Bovendien lijkt de samenstelling van het boekje niet in elk jaar op dezelfde wijze te hebben plaatsgevonden.²⁹ We presenteren daarom als regel de reeksen die – voor zover wij kunnen beoordelen – bestaan uit informatie die op steeds dezelfde manier tot stand is gekomen. Dat betekent helaas dat er 'gaten' zitten in die reeksen, vooral in de jaren 1970 en 1980.³⁰

Ten slotte vermelden we dat de verzameling van de hier gebruikte data is gestart door Jan Smelik en Mees te Velde en recent voortgezet door de auteurs van dit artikel.

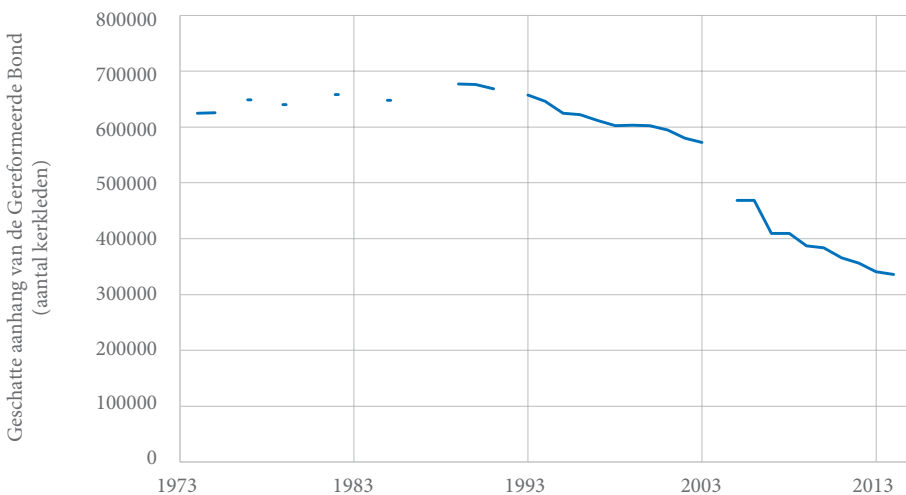
28 In dit simpele voorbeeld zou een simpele correctie mogelijk zijn, maar in het algemeen is dat niet het geval zonder in arbitraire beslissingen te vervallen. Door het grote aantal gemeenten middelt het effect tot op zekere hoogte uit.

29 Soms treedt een 'dip' op in het aantal aan de Bond toegekende predikantsplaatsen. In 1975 zijn er bijvoorbeeld 208 gemeenten die geheel of gedeeltelijke tot de Gereformeerde Bond toegerekend worden en in 1977 216; maar in 1976 is dat aantal 195. In 1978 worden er 197 gerapporteerd en in het daaropvolgende jaar 218. Het lijkt erop dat in 1976 en 1978 de data wat anders zijn verzameld dan in 1975, 1977 en 1979. Iets soortgelijks gebeurt in 1992 en wellicht ook in 1973, maar voor laatstgenoemd jaar is er geen voorafgaande waarneming. Vanaf 1989 lijkt er meer continuïteit in de informatieverzameling te zijn. Er ontbreken dan, op het fusiejaar 2004 na, geen jaren meer en alleen in 1992 treedt een dip op.

30 In sommige gevallen lijkt de discontinuïteit in de data beperkt te zijn tot, bijvoorbeeld, enkele provincies en hebben we toch informatie in de figuren opgenomen over jaren die in andere curves ontbreken.

4 Getalsmatige ontwikkeling van de Gereformeerde Bond

We beginnen met een grafiek die de ontwikkeling laat zien van de totale aanhang van de GB zoals die volgt uit onze data en methode. Figuur 1 toont de aanhang van het aantal NHK/PKN-leden dat in onze methodiek tot de GB wordt gerekend tussen 1973 en 2015. Dataproblemen zijn er de oorzaak van dat voor een aantal jaren geen aantallen worden getoond. Niettemin is duidelijk dat in het eerste deel van de door de data bestreken periode – tot ongeveer 1989 – groei optreedt, daarna een geleidelijke krimp tot 2003, terwijl vanaf 2005 een duidelijk sterkere daling in de aanhang van de GB valt waar te nemen. Het verschil in de omvang van de Bond tussen 2003 en 2005 wordt voor een groot deel verklaard door het ontstaan van de HHK, die een aanhang van ongeveer 56.000 leden meldt in haar eerste jaarboek, dat in 2010 verschijnt.³¹ De aanhang van de GB is in 2014 ongeveer de helft van die in 1973.³² Met name sinds het begin van de 21ste eeuw is sprake van een opmerkelijk grote daling.

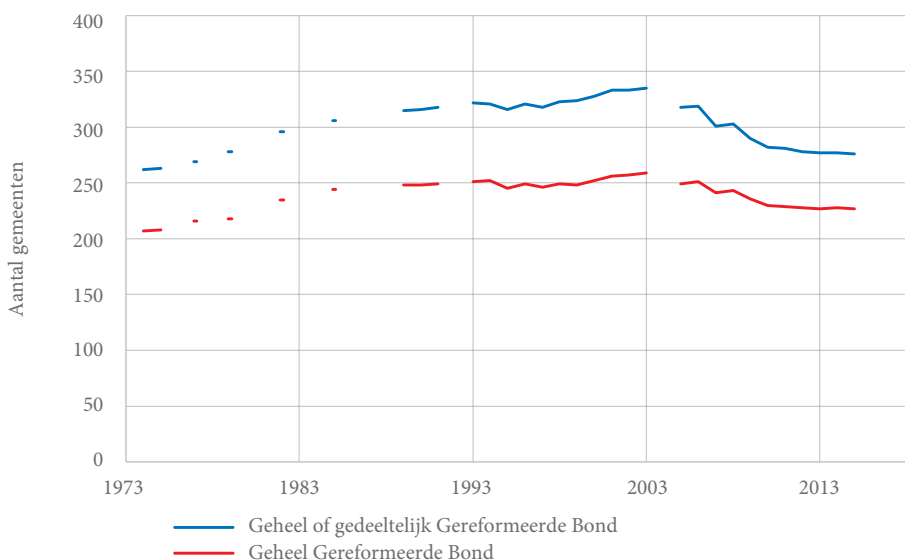

Figuur 1. Ontwikkeling van het aantal tot de GB gerekende leden van NHK en PKN, 1973-2015.

31 In een SCP-rapport uit 2006 wordt het ledental van de HHK al op 53.900 geschat (Jos Becker en Joep de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*. Den Haag 2006, 30-31).

32 We schatten de aanhang in 1974 s op 624 duizend personen, in 2015 op 334 duizend, dat is 53% van het getal voor 1974.

De ontwikkeling van de totale aanhang van de GB kan worden opgesplitst in die van het aantal gemeenten dat deels of geheel tot de Bond gerekend kan worden en het aantal leden van die gemeenten. Figuur 2 toont het aantal kerkelijke gemeenten van de NHK en later de PKN die, volgens de hierboven beschreven methodiek, geheel of gedeeltelijk tot de GB worden gerekend.³³ De onderste lijn geeft het aantal gemeenten weer dat geheel van Bondssignatuur is,³⁴ het verschil tussen de beide lijnen het aantal gemeenten dat deels tot de Bond wordt gerekend en deels niet. Beide lijnen vertonen, weer met onderbrekingen die worden veroorzaakt door ontbreken van data en dataproblemen, een stijging tot 2003³⁵ en daarna een daling die de eerdere groei voor een groot deel weer tenietdoet.

Figuur 2. Ontwikkeling van het aantal Gereformeerde Bondsgemeenten 1973-2015.

33 Dat wil zeggen: gemeenten met ten minste één Gereformeerde Bondspredikant.

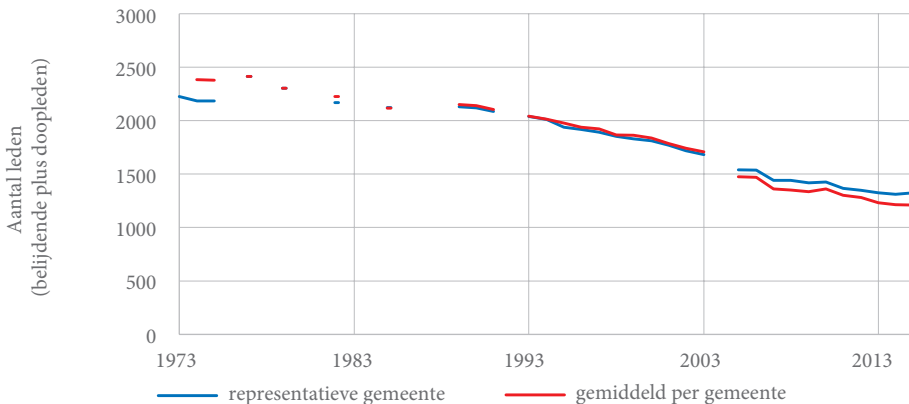
34 Dat wil zeggen; gemeenten waarvan alle predikanten van Gereformeerde Bondssignatuur zijn.

35 De door ons gesignaleerde ontwikkeling van het aantal Bondsgemeenten in de jaren 1970 komt overeen met hetgeen Janse meldt over het percentage Bondspredikanten in de NHK in de periode 1972-1985: dat nam met 4,6 procentpunten toe van 17,7% naar 22,3%, een duidelijke indicatie dat het relatieve belang van de Gereformeerde Bond in deze periode nog sterker groeide dan het aantal tot deze stroming te rekenen gemeenten (C.S.L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*, Houten 1985).

Opmerkelijk is dat de stijging van het aantal gemeenten veel langer aanhoudt – tot 2004 - dan die van de totale aanhang van de Bond en ook groter is: ze bedroeg in 2003 bijna 30% ten opzichte van 1974. De daling die daarna inzet is ook betrekkelijk gering, vooral als we kijken naar het aantal gemeenten dat geheel tot de Bond wordt gerekend, en vlakt bovendien duidelijk af. In 2015 is het aantal gehele of gedeeltelijke Bondsgemeenten nog ongeveer 5% groter dan het in 1974 was. Als we alleen naar de geheel tot de Bond behorende gemeenten kijken is dat cijfer 10%.

Knippenberg meldt dat de groei tot in de jaren tachtig doorzette en in de jaren negentig omsloeg in krimp. Behalve de hoge huwelijksvruchtbaarheid en overgangen vanuit afgescheiden gereformeerde kerken, wijst hij op de afbrokkeling van de Confessionele Vereniging.³⁶

We kijken vervolgens naar de tweede component: het aantal leden per kerkelijke gemeente. In Figuur 3 presenteren we het verloop van het gemiddelde aantal tot de Bond gerekende leden per gehele of gedeeltelijke Bondsgemeenten en het verloop van het ledental van een fictieve gemeente die representatief is voor de volledige GB-gemeenten.³⁷ Die tweede lijn houdt er beter rekening mee dat gemeenten verschillen in omvang en dat sommige gemeenten niet in

Noot: de waarden voor 1977 en 1979 zijn voor beide berekeningen gelijk.

Figuur 3. Levensloop van een representatieve Gereformeerde Bondsgemeente, 1973-2015.

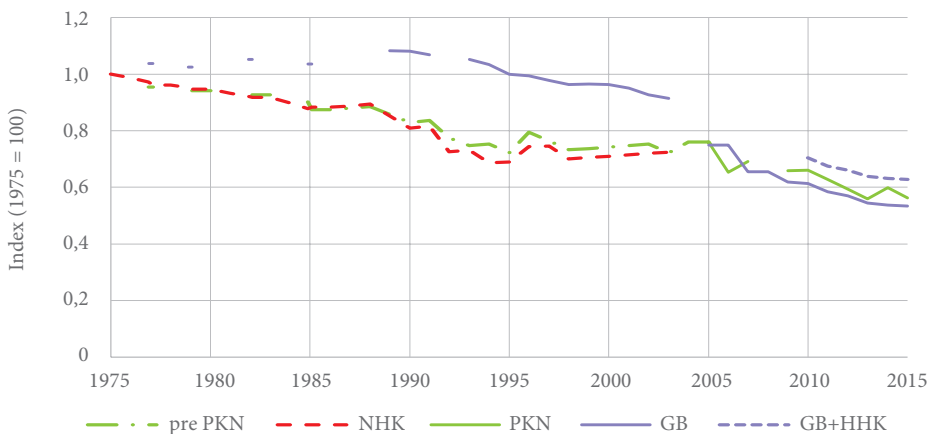
³⁶ Knippenberg, 'Gereformeerde Bond', 184.

³⁷ Deze lijn is gebaseerd op een regressie met vaste effecten voor elke gemeente en voor elk jaar. De vaste effecten per gemeente houden rekening met de verschillen in omvang tussen de gemeenten, zodat de jaareffecten een gestileerd verloop weergeven van het ledental van een (niet-bestaande) gemeente die het geheel weerspiegelt.

alle jaren in het databestand voorkomen. Het beeld dat oprijst kan worden geïnterpreteerd als de levensloop van een representatieve gemeente en het verschilt opmerkelijk van dat uit de eerdere figuren. Er is nu nauwelijks sprake meer van groei in de eerste jaren, hooguit van stabiliteit tot ongeveer 1990. De omvang van de representatieve gemeente ligt dan rond de 2100 leden (belijdende plus doopleden). Daarna treedt een daling op naar ongeveer 1700 leden in 2003. In 2005 ligt het ledental rond de 1500, om vervolgens verder te dalen tot gemiddeld iets boven de 1200 in 2015.

Het gepresenteerde materiaal kan als volgt worden samengevat. Aanvankelijk, kort na 1973, groeit het aantal Bondsgemeenten en blijft het ledental per gemeente min of meer stabiel, hetgeen een kleine nettotoename van de aanhang van de Bond oplevert tot ongeveer 1990. Daarna blijft het aantal gemeenten wat stijgen, terwijl het ledental per gemeente gaat dalen. Dat resulteert in een nettodaling van de totale aanhang van de Bond tot in 2003 ongeveer hetzelfde niveau bereikt wordt als in 1973. Het verenigingsjaar 2004 is voor de GB het scheuringsjaar. Het verlies aan aanhang – zoals dat uit onze methodiek volgt – is echter veel groter dan de omvang van de HHK. En vanaf 2005 daalt zowel het aantal Bondsgemeenten als hun ledental. Die ontwikkeling is dramatisch: tussen 2003 en 2015 vermindert de aanhang van de GB met zo'n 40%.

Het is nuttig deze ontwikkeling in context te plaatsen. In Figuur 4 wordt de aanhang van de GB, zoals door ons berekend, vergeleken met die in de NHK, de pre-PKN, die gedefinieerd is als de som van de leden van de NHK en de Gereformeerde Kerken in Nederland en met de som van de Bond en de HHK.

Figuur 4. Vergelijking PKN, Gereformeerde Bond en HHK.

De lijnen tonen het verloop van de aanhang van deze verschillende groepen ten opzichte van 1975.³⁸ De figuur laat zien dat de NHK en de Gereformeerde Kerken in Nederland al voor 1990 een aanzienlijk deel van hun aanhang verloren. Rond 1990 gaat ook de aanhang van de GB slinken, aanvankelijk minder snel dan die van de kerken die in 2004 verenigden tot de PKN, maar vanaf de tweede helft van de jaren 1990 juist wat sneller. De gebeurtenissen van 2004 maken het overblijvende verschil tussen de GB en de PKN in één klap ongedaan. Na 2005 is er geen verschil meer tussen de ontwikkeling van de aanhang van de Bond en die van de PKN als geheel.

De vorming van de PKN heeft voor de aanhang van de Bond dramatische implicaties gehad. De daling van zijn aanhang is veel groter dan kan worden verklaard uit het afvloeien van een deel daarvan naar de HHK, zoals de figuur ook laat zien. De HHK heeft vanaf 2010 jaarboeken gepubliceerd. Met haar bijna 60.000 leden, die veelal uit de Bond afkomstig zullen zijn, wordt slechts een deel van de grote terugval verklaard. Een aanvullende verklaring is wellicht te vinden in het feit dat de Kerkorde van de PKN 2004 afwijkt van die van de NHK in de manier waarop bijzondere leden geregistreerd werden. De NHK had naast doop- en belijdende leden ook geboortelieden: mensen van wie de ouders lid waren van die kerk, maar die zelf niet gedoopt waren. In de PKN is die laatste categorie verdwenen. Het is waarschijnlijk dat een deel van deze leden bij de fusie heeft besloten ook de laatste band met de kerk te verbreken. Aangezien dit verschijnsel zich in de hele NHK voordeed en niet specifiek op GB-gemeenten betrekking had, is het echter lastig om dit als een aannemelijke verklaring van de grote terugloop van de aanhang van de Bond tussen 2003 en 2005 te zien. Het is waarschijnlijker dat in een aantal gemeenten het vertrek van een deel van de leden naar de HHK tot wat andere verhoudingen leidde die resulteerden in de keuze van een predikant van een andere kleur.

5 Discussie

Van de Lagemaat meldde dat er ‘verwarring’ bestond over de omvang en ontwikkeling van de GB.³⁹ De vorige paragraaf maakt daar, in ieder geval voor een deel, een einde aan. Hetgeen daar is gerapporteerd krijgt reliëf als we de beschreven ontwikkeling vergelijken met die van de gereformeerde kerkge-

38 De PKN wordt gerelateerd aan het totaal van Nederlandse Hervormde Kerk en Gereformeerde Kerken in Nederland in 1975; de Gereformeerde Bond en de Hersteld Hervormde Kerk samen, worden gerelateerd aan de Gereformeerde Bond van 1975. De gegevens van de GKN, NHK en PKN zijn afkomstig van het CBS (‘Kerkelijke gezindte en kerkbezoek, vanaf 1849, 18 jaar of ouder’, 2019) en die van de Bond uit onze dataset.

39 Van de Lagemaat, *Stille evolutie*, 42, voetnoot 56.

nootschappen. De aanhang van de GB daalde tussen 1973 en 2003 met 4% en tussen 2005 en 2015 met maar liefst 28%. Daarbij is het effect van het schisma met de HHK, een unieke gebeurtenis voor de Bond, dus niet meegenomen. De Christelijke Gereformeerde Kerken groeiden tussen 1973 en 2003 met 4% en krompen tussen 2005 en 2015 met 1,5%. De Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) en de Gereformeerde Gemeenten groeiden tussen 1973 en 2003 beide met ongeveer 45%. Tussen 2005 en 2015 daalde de aanhang van het eerste kerkverband met 4%, terwijl het tweede een groei van 4% realiseerde. De verschillen tussen elk van deze kerkverbanden en de GB zijn opmerkelijke groot.

Door J. van der Graaf, jarenlang secretaris van de Bond, is geopperd dat de kerkverlating in andere kerkverbanden ongeveer even groot is als in de NHK, of haar opvolger, maar dat het verschil met de Gereformeerde Gemeenten en andere gereformeerde kerkverbanden vooral veroorzaakt wordt door de hogere geboortecijfers daar.⁴⁰ Met andere woorden: het verschil in groeipercentages tussen de GB en de afgescheiden gereformeerde kerken is (bij benadering) gelijk aan het verschil in het geboortecijfer tussen deze groeperingen. Dit vereist een verschil in geboortecijfers tussen de GB enerzijds en de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) of de Gereformeerde Gemeenten anderzijds van 1% in de periode 1973-2003 en meer dan 2,5% in de periode 2005-2015.⁴¹ Zeker dat laatste is uiterst onwaarschijnlijk. Het verschil in ontwikkeling van ledentallen is zo substantieel, dat het niet alleen aan lagere geboortecijfers in de kring van de Bond kan worden toegeschreven.⁴²

Recent deed Visser in dit verband relevant onderzoek naar het aantal openbare geloofsbelijdenissen dat in de kring van de GB wordt afgelegd.⁴³ Volgens zijn berekeningen ligt dat aantal ruim boven het niveau dat vereist is om de omvang van de gemeenten op peil te houden. Er blijken echter in de gemeenten die hij onderzocht veel minder belijdende leden te zijn dan verwacht zou mogen worden als op het doen van belijdenis een leven lang trouw

40 J. van der Graaf, *Deelgenoot van een kantelende tijd*, Apeldoorn 2015, 86-87.

41 Ter vergelijking: het verschil tussen de Nederlandse geboortecijfers van 1960 en 2019 bedraagt ongeveer 1%.

42 Merk hierbij ook op dat kerkverlating in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), de Gereformeerde Gemeenten en andere gereformeerde kerkverbanden vooral jonge mensen betreft die de geloofsovertuiging van hun ouders niet overnemen. De kerkverlating daar is dus deels het gevolg van die hogere geboortecijfers. Overigens zijn die ook daar al jaren dalende, zoals blijkt uit het aantal doopbedieningen, zie Wijma, *Een menigte*.

43 M. Visser, 'Voldoende potentie... Onderzoek naar aantal nieuwe belijdende leden in 'GB-gemeenten'. *Waarheidsvriend*, 24-09-2020, 7-9. Zijn gegevens hebben betrekking op 142 gemeenten van Gereformeerde Bondsignatuur.

meeleven in dezelfde gemeente zou volgen. Zijn conclusie is dat het Bondsgemeenten goed lukt jongeren aan de gemeente te binden, maar dat veel belijdende leden daarna afscheid nemen en dat Bondsgemeenten daarom krimpen. Dit zou te maken kunnen hebben met het betrekkelijke gemak waarmee vanuit een GB-gemeente naar een andere gemeente met een andere kleur kan worden overgestapt. Voor leden van afgescheiden kerkverbanden vergt dat doorgaans het opzeggen van het lidmaatschap van de denominatie waar je belijdenis van je geloof hebt gedaan, maar binnen de NHK en, later, de PKN, volstaat een overgang naar een andere gemeente binnen hetzelfde verband.

Het enige gereformeerde kerkverband dat qua omvang en ontwikkeling van ledental enigszins in de buurt komt van het beeld van de GB zijn de Gereformeerde Kerken in Nederland. Dat verloor tussen 1973 en 2003 26% van zijn aanhang en ging daarna op in de PKN. Het verlies in aanhang van de GB in het *ene* decennium tussen 2005-2015 was dus groter dan dat van de Gereformeerde Kerken in de *drie* decennia tussen 1973 en 2003 samen wat allerwege als dramatisch werd beschouwd!⁴⁴ Ook als men hierbij in beschouwing neemt dat de context van de 21ste eeuw anders is dan die van de late 20ste en dat niet alles wat hier tot de aanhang van de Bond is gerekend zich daar (aanvankelijk) ook werkelijk mee verbonden voelde, kan moeilijk anders worden geconcludeerd dan dat hier sprake is van een krimp die in gereformeerd kerkelijk Nederland zijns gelijke niet kent.

Voor de GB was 2004 het jaar van de waarheid. Het antwoord op de vraag ‘delen of helen?’ kon toen niet meer vermeden worden. ‘We kunnen niet mee en we kunnen niet weg’, zo werd het in de aanloop naar de fusie, en de scheuring, geformuleerd. Het verloop van de gebeurtenissen forceerde echter een ondubbelzinnige stellingname van alle betrokkenen. Voor wat betreft de getalsmatige ontwikkeling heeft dat tot een duidelijke tweedeling geleid: zij die met de fusie meegingen onderscheiden zich daarna qua getalsmatige ontwikkeling niet of nauwelijks van het grotere geheel, zij die buiten de gefuseerde kerk bleven vertonen sindsdien meer overeenkomst met de al langer bestaande gereformeerde kerkverbanden. Tot ongeveer 1990 kromp de GB veel minder snel dan de NHK, maar sindsdien is het verschil met de krimp in de PKN veel kleiner. De HHK realiseerde tussen 2010 en 2015 een groei van 4% terwijl de GB 13% van zijn aanhang verloor en de PKN 15%.⁴⁵

44 Waarbij aangetekend kan worden dat het vanaf 1973 al gedaan was met de groei van de Gereformeerde Kerken in Nederland.

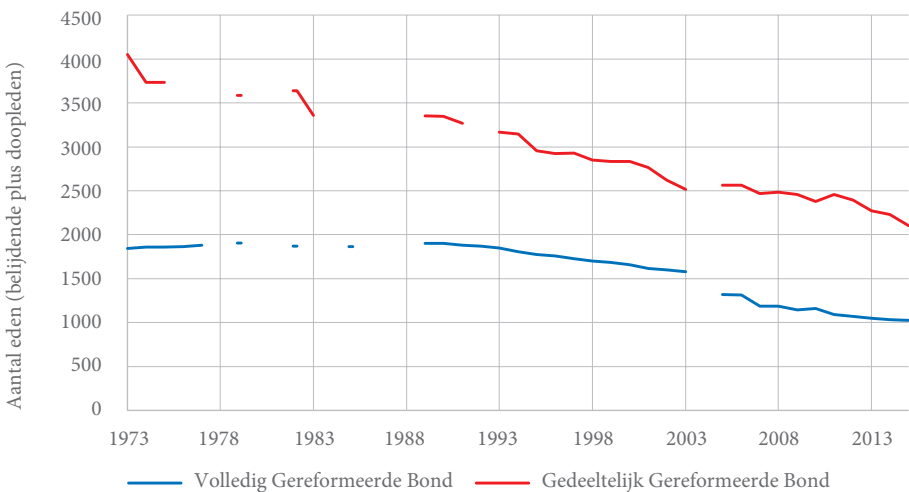
45 Dit is een opmerkelijk verschil met eerdere scheuringen. Zowel in 1944 als in 1953 blijven de synodale en vrijgemaakte/uitgetreden kerkverbanden jarenlang min of meer op dezelfde groeicurve. Zie Wijma, *Een menigte*.

6 Een gedetailleerder beeld⁴⁶

In deze sectie kijken we in wat meer detail naar de ontwikkelingen die hierboven zijn gesignaleerd. Is er verschil tussen volledige en gedeeltelijke Bondsgemeenten? Je zou kunnen verwachten dat de ‘Bonders’ trouwere kerkleden zijn en de gemeenten waarin zij de meerderheid vormen stabiel. Ook zou je kunnen denken dat grote gemeenten zich anders ontwikkelen dan kleine. Of dat er regionale verschillen zijn. Dat komt in deze sectie aan de orde.

6.1 Geheel en gedeeltelijke Bondsgemeenten

Laten we eerst kijken of er verschil is in de ontwikkeling over de tijd tussen volledige GB-gemeenten en gedeeltelijke GB-gemeenten. De uitkomst van deze exercitie is weergegeven in Figuur 5. De volledige Bondsgemeenten blijven tot 1990 stabiel in het ledental en laten vervolgens een daling van zo’n 14% zien tot 2003. Dan ontstaan de PKN en de HHK en dat laatste betekent een aanzienlijke aderlating voor veel gemeenten. De daling van het ledental zet daarna door en belooft tussen 2005 en 2015 zo’n 22%. In 2015 bedraagt het ledental van de gemiddelde volledige Bondsgemeente nog zo’n 55% van dat in 1973.

Figuur 5. Levenslopen van gehele en gedeeltelijke Bondsgemeenten, 1973-2015.

46 De resultaten die in deze en de volgende sectie worden besproken berusten op statistische analyses waarop we hier niet gedetailleerd ingaan. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met de eerste auteur via j.rouwendal@vu.nl.

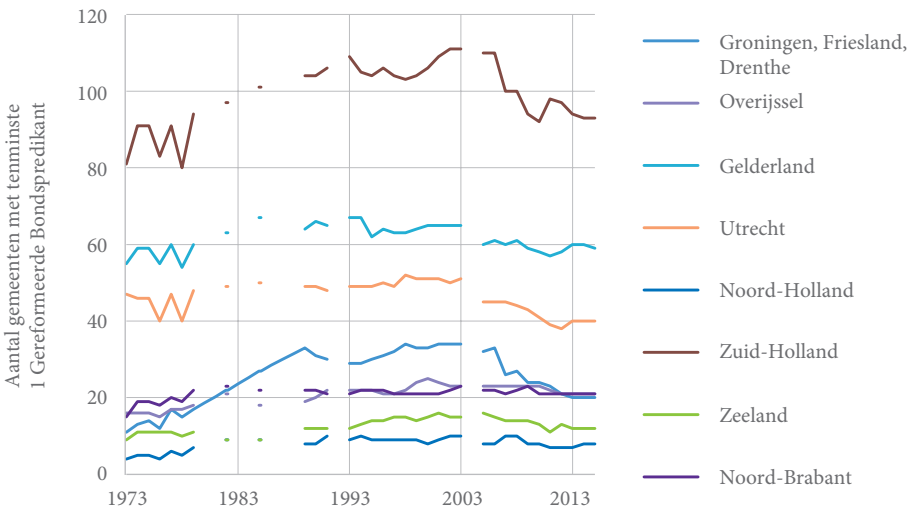
Het beeld van de gedeeltelijke Bondsgemeenten verschilt nogal. Daar treedt al vanaf het begin van de waarnemingsperiode een forse daling op die in 2003 al 38% bedraagt ten opzichte van 1973. De gebeurtenissen van 2004 hebben weinig betekenis voor deze gemeenten. Vanaf 2005 is de afname in het ledental ongeveer gelijk in gedeeltelijke en volledige Bondsgemeenten. Het verlies in de periode van tien jaar tot 2015 bedraagt ongeveer 18%. In 2015 bedraagt het ledental nog 52% van dat in 1973, hetgeen slechts weinig verschilt met de volledige Bondsgemeenten.

6.2 Kleine en grote gemeenten

Als tweede kijken we naar mogelijke verschillen tussen de ontwikkeling van het ledental in kleine en grote gemeenten. We voeren afzonderlijke analyses uit voor de kleinste 50% en de grootste 50% in 1973. Het blijkt dan dat de gemeenten die in 1974 relatief klein waren er wat beter in geslaagd zijn de terugloop van het ledental te beperken dan de gemeenten die toen relatief groot waren. Volledige en gedeeltelijke Bondsgemeenten blijken niet significant van elkaar te verschillen.

6.3 Regionale verschillen

Figuur 6 toont het aantal gehele of gedeeltelijke Bondsgemeenten per provincie. Limburg is de enige provincie waar de Bond afwezig is. De drie noordelijke provincies zijn samengenomen omdat het in dat gebied kleinere aantallen betreft.

Figuur 6. Ontwikkeling van het aantal Bondsgemeenten per provincie, 1973-2015.

Het aantal Bondsgemeenten daar vertoont een opmerkelijke groei tot ongeveer 1990.⁴⁷ Het ligt hierbij voor de hand om verband te leggen met de al eerder vermelde afbrokkeling van de Confessionele Vereniging, die eraan bijdroeg dat sommige confessionele gemeenten geleidelijk opschoven naar de Bond. Dat gebeurde overigens niet alleen in het noorden; het bekendste voorbeeld is Katwijk aan Zee.

In Zuid-Holland is de GB vanouds sterk vertegenwoordigd. Ook hier blijft het aantal gemeenten tot begin jaren 1990 groeien. Wat het aantal gemeenten betreft zijn dit de *success stories* van de GB. In de andere provincies treedt dan een lichte groei op of stabiliseert het aantal gemeenten. Vanaf 2005 zet overal een daling in. Die is het grootst in de landsdelen waar eerder de groei het sterkst was. De daling van het aantal Bondsgemeenten volgt op een al eerder ingezette daling van het aantal leden per gemeente. Die is vrijwel overal veel sterker dan die van het aantal gemeenten.

7 Nog een spade dieper

De getallen die we tot nu toe gepresenteerd hebben zijn vooral beschrijvend van aard. Het onderscheid tussen grote en kleine gemeenten en provincies werpt bovendien enig licht op mogelijke verklaringen van de ontwikkelingen. In deze sectie gaan we nog wat verder op dat spoor door de resultaten van een aantal wat meer op verklaring gerichte exercities te rapporteren. We gebruiken daarbij een iets andere beschrijving van de ontwikkeling over de tijd. In plaats van op het aantal leden zullen we ons richten op de logaritme van het ledental. Dat heeft als belangrijk gevolg dat we veranderingen uitdrukken in percentages, en voor veel doeleinden, bijvoorbeeld de vergelijking van gemeenten die verschillen in de omvang van het ledental, is dat handig.⁴⁸

47 Om dit beter te laten uitkomen hebben we de lijn voor de drie noordelijke provincies geïnterpoleerd voor de jaren tachtig, waarin de groei vooral plaatsvond.

48 De kwantitatieve resultaten die worden gerapporteerd in deze sectie zijn gebaseerd op regressies met vaste effecten voor (burgerlijke) gemeenten en jaren. De natuurlijke logaritme van het ledental is de afhankelijke variabele, waardoor de tijdseffecten geïnterpreteerd moeten worden als relatieve veranderingen. Aan deze regressie worden additionele variabelen toegevoegd, bijvoorbeeld het percentage stemmers op een protestantse confessionele partij in 1972 maal een tijdstrend. Als de geschatte coëfficiënt van zo'n additionele variabele significant van 0 verschilt, is er samenhang tussen het verloop van het ledental van GB-gemeenten in de periode 1973-2015 en het percentage stemmers op zulke partijen in 1972.

7.1 Verband met confessionele partijen

In deze subsectie kijken we naar het verband tussen de ontwikkeling van de GB en het belang van confessionele partijen in de verkiezingen van 1972. Een voor de hand liggende hypothese is dat het gemakkelijker is om een kerkelijke gemeente in stand te houden in een omgeving waar relatief veel gelovigen van dezelfde of soortgelijke overtuiging zijn. We kijken daarom naar het belang van de protestantse confessionele partijen – ARP, CHU, SGP en GPV – in de verkiezingen van 1972, de periode dus vóór het begin van de door onze data bestreken periode. We voeren nu een regressieanalyse uit per burgerlijke gemeente⁴⁹ en concentreren ons op procentuele veranderingen in het aantal aan de Bond toegekende leden. Het blijkt dan inderdaad zo te zijn dat Bondsgemeenten wat minder in aantal leden afnemen naarmate het percentage stemmers op protestantse confessionele partijen in 1972 hoger lag. Als we het totaal uitsplitsen naar de afzonderlijke partijen, blijkt het verband met het percentage CHU-stemmers in 1972 veruit het sterkst te zijn. Dat is opmerkelijk omdat Bonders vanouds bekendstonden om hun keuze voor de ARP en, later, ook wel de SGP. De CHU was meer de partij van de confessionele en ethische hervormden. Het ligt daarom voor de hand om verband te leggen met de al eerder gesignaleerde trend dat oorspronkelijk confessionele hervormde gemeenten in de loop van de tijd opschoven in de richting van de GB. De regressies laten zien dat in gemeenten met relatief veel CHU-stemmers in 1972 het aantal Bonders aanvankelijk beter op peil bleef dan elders, maar dat het verschil in de loop van de tijd afneemt en vanaf 2005 verdwenen is. Dat bevestigt de eerdere bevinding dat de Bond tot in de jaren negentig in een groeiend aantal plaatsen vertegenwoordigd was, maar dat die trend sinds de vorming van de PKN verdwenen is.

7.2 Verband met de 'biblebelt'

Hoewel het verband met het percentage SGP-stemmers minder sterk is dan dat met de CHU-stemmers, is het wel aanwezig. Het deel van het land waar de SGP naar verhouding goed vertegenwoordigd is, staat bekend als de Biblebelt. Het is de bekende strook die grofweg vanuit Zeeland door de Betuwe en de Gelderse Vallei naar de kop van Overijssel loopt. We kunnen de Biblebelt tamelijk losjes definiëren als de verzameling gemeenten waar de SGP in 1972 een hoger percentage scoorde dan het landelijk gemiddelde. Of, wat strenger, als de verzameling gemeenten waar de SGP ten minste twee-, drie- of vier-

49 De reden is dat onze data over de verkiezingsuitslagen ook op die geografische eenheid betrekking hebben.

maal het landelijk gemiddelde scoorde. Welke definitie we ook hanteren, we vinden altijd een minder sterke afname van de aanhang van de GB in de Biblebelt dan elders. Nadere analyse wijst uit dat dit effect vooral aanwezig was in de periode tot het begin van de jaren 1990. Daarna is er geen duidelijk verschil meer tussen gemeenten binnen en buiten de Biblebelt.

Het kerkgenootschap dat doorgaans het meest wordt geassocieerd met de Biblebelt is de Gereformeerde Gemeenten. Er blijkt echter geen significant verband tussen de ontwikkeling van de aanhang van de GB en die van het aantal leden van dit kerkgenootschap in dezelfde burgerlijke gemeente.⁵⁰ Ook als de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, afzonderlijk of samen met het grotere verband, worden bekeken, blijkt er geen relatie met de ontwikkeling van de Bond. Dit resultaat is opmerkelijk omdat er jaarlijks honderden, merendeels jonge, (doop)leden overgaan van met name de Gereformeerde Gemeenten naar de NHK en later de PKN en dan veelal in een Bondsgemeente terecht komen. Dat leidt dus gemiddeld genomen niet tot waarneembaar minder krimp van deze ontvangende gemeenten.

De Biblebelt wordt ook gekenmerkt door de aanwezigheid van een specifieke vorm van christelijk onderwijs: de reformatorische school. Die wordt in veel gevallen ook gebruikt door Bonders.⁵¹ Men zou kunnen vermoeden dat dit leidt tot een grotere mate van verbinding aan de eigen kerkelijke gemeente, bijvoorbeeld omdat meer vriendjes en vriendinnetjes ook elke zondag een kerk bezoeken. In de data is zo'n verband echter ook niet terug te vinden. De aanwezigheid van een reformatorische school in de burgerlijke gemeente laat geen verband zien met het verloop van het ledental van Bondsgemeenten.

50 De verhouding tussen de Gereformeerde Bond en de Gereformeerde Gemeenten is altijd een spannende geweest en ze is in de loop der tijd verslechterd. In de jaren 1930 uitte G.H. Kersten bijv. waardering voor I. Kievit, met name vanwege zijn *Tweeërlei kinderen des Verbonds* (Bussum 1936). Kievit hield echter afstand. Zie Bart Jan Spruyt, 'De jonge is de oude niet, en de oude is de jonge niet meer', in: John Exalto en Fred van Lieburg (red.), *Bonders in opmars*, Apeldoorn 2015.

Als A. Moerkerken in 1980 de synodeuitspraken van de Gereformeerde Gemeenten uit 1931 over het verbond weer voor het voetlicht haalt, reageert drs. Exalto uiterst negatief op (K. Exalto, 'Boekbespreking: A. Moerkerken: Genadeleven en genadeverbond', *Waarheidsvriend*, 4-12-1980, 11-12). Hij spreekt van een verstikkende atmosfeer in de Gereformeerde Gemeenten en voorziet dat velen die zullen ontvluchten. Inderdaad zijn in de jaren die volgden velen vanuit dit kerkverband overstapt naar hervormd-gereformeerde gemeenten (zie Wijma, *Een menigte*).

51 Hierbij kan worden aangetekend dat slechts een minderheid van de Bonders een grote affiniteit heeft met het reformatorisch onderwijs. De Bonders zijn duidelijk belangrijker voor het reformatorisch onderwijs, dan andersom.

8 Een theorie over kerkelijke groei en neergang

Stark en Finke hebben een theorie ontwikkeld over religieuze denominaties. Ze maken daarbij onderscheid tussen verbanden die qua levensstijl en leer weinig spanning opleveren met de omringende maatschappij, door hen aangeduid als 'kerken', en verbanden die opvallen door opvattingen die niet gedeeld worden door de omringende maatschappij en vaak ook door een afwijkende levensstijl, door hen aangeduid als 'sekten'.⁵² Stark en Finke leggen, in navolging van Kelley⁵³ en Iannacone⁵⁴ een verband tussen deze, bij de buitenwacht weerstand oproepende, overtuigingen en gewoonten enerzijds en de sterke onderlinge binding tussen de leden van de desbetreffende stromingen anderzijds. Daardoor zijn 'sekten' als groepering toch sterker dan 'kerken' die een harmonischer verhouding hebben met de bredere omringende maatschappij, maar onderling niet zo'n sterke band ontwikkelen.⁵⁵

Niebuhr betoogde al dat veel denominaties starten als 'sekten' maar in de loop van de tijd opschuiven naar 'kerken'.⁵⁶ Als regel betekent dat ook een overgang van groei naar krimp. Het lijkt weinig twijfel dat de GB in de loop van de tijd op de schaal van Stark en Finke is opgeschoven in de richting van 'kerk'. De oprichters van de Bond, die naar vrijmaking van de kerk streefden, werden al snel gecorrigeerd en de doelstelling werd gematigd. De volgens Woelderink toentertijd – in de jaren dertig – sterk in de Bond vertegenwoordigde 'doperse geestesstroming'⁵⁷ vond in de loop van de tijd minder weerklank, zeker in het predikantencorps dat zich meer op Calvijn en Kohlbrügge dan op de 17de-eeuwse gereformeerde orthodoxie en de Nadere Reformatie ging oriënteren. Graafland signaleerde al in de jaren zestig 'verschuivingen' in de prediking in GB-gemeenten die hiermee overeenkomen. Het beroepen van Bondspredikanten in voorheen confessioneel georiënteerde gemeenten kan eveneens op deze wijze worden geduid. Voormalig secretaris en boegbeeld

52 R. Stark en R. Finke, *Acts of Faith: The human side of religion*, Berkeley (CA) 2000.

53 D.M. Kelley, *Why Conservative Churches are Growing*, New York (NY) 1972.

54 L.R. Iannacone, 'Why strict churches are strong', *American Journal of Sociology* 99 (1994), 1180-1211.

55 De ontwikkelingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) die zijn gedocumenteerd in resp. Gerard Dekker, *De stille revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990*, Kampen 1992, en Gerard Dekker, *Doorgaande revolutie. De ontwikkeling van de gereformeerde Kerken in perspectief*, Amersfoort 2013, zijn in dit analysekader goed te interpreteren.

56 H.R. Niebuhr, *The Social Sources of Denominationalism*, Holt 1929.

57 J. Woelderink, *De gevaren der doopersche geestesstroming*, 's-Gravenhage 1940.

van de Bond, J. van der Graaf, ziet in Hoedemaker, de man van ‘heel de kerk en heel het volk’, zijn grote identificatiefiguur.⁵⁸

Tegelijk is echter duidelijk dat het hierbij om zeer geleidelijke ontwikkelingen gaat. Er bleef, in ieder geval in de periode die door onze gegevens bestreken wordt, en in onderscheid met de ontwikkelingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland, voortdurend een grote mate van continuïteit bestaan in de opvattingen van het hoofdbestuur dat er steeds naar streefde de verschillende vleugels bij elkaar te houden. Waarbij in de loop van de tijd wel de houding ten opzichte van het grote geheel van de kerk en de daarin plaatsvindende ontwikkelingen is opgeschoven van oppositioneel naar participierend.

Er zijn duidelijke signalen dat er onder de oppervlakte meer verandert. Van de Lagemaat signaleert een sluipende individualisering onder het kerkvolk die tot grotere afstand leidt van de koers van het hoofdbestuur en die de betrokkenheid bij de GB langzaam kan verminderen.⁵⁹ Van de Beek, zelf afkomstig uit de kring van de Bond, zegt het duidelijker:

... in de Bond vindt men thans het hele scala aan modaliteiten dat vijftig jaar geleden de Hervormde Kerk als geheel kende. Er zijn bondse midden-orthodoxen en bondse vrijzinnigen. Dat wordt alleen gecamoufleerd door een traditionele liturgie en zelfs dat begint te veranderen.⁶⁰

En voor wie het van een echte insider, ds. W. Dekker, in een meer recent artikel wil horen:

Vandaag zijn veel gemeenten en predikanten in de Gereformeerde Bond volop in verandering. Vanwege de wisselwerking tussen de tijd en de gemeente van nu komen allerlei accenten anders te liggen dan vroeger: wegzakken in de midden-orthodoxie zou Boer het noemen, hoewel die midden-orthodoxie vandaag een meer evangelische kleur heeft dan toentertijd. Het komt echter in veel opzichten neer op aanpassing aan de tijd.⁶¹

Ook ds. L.J. Geluk, oud-voorzitter van de GB, signaleerde recent dat de Bond momenteel lijdt aan zwakten die vroeger de midden-orthodoxie kenmerkten,

58 Van der Graaf, *Deelgenoot*, 216-7

59 Van de Lagemaat, *Stille evolutie*.

60 A. van de Beek, ‘Gereformeerden: terug naar de Waarheid’, *Wapenveld* 49 (1999), 193-199, 193.

61 W. Dekker, ‘Meer dan een modaliteit binnen een veelkleurige kerk. De erfenis van ds. G. Boer’, *Wapenveld* 66 (2016), 11-15, 15.

zoals een matte prediking en een verminderde nadruk daarin op 'het kruis'.⁶²

Stark en Finke⁶³ laten ook zien dat de ontwikkeling richting 'kerk' kleinschaliger tegenbewegingen kan oproepen in de richting van 'sekten' en dat daarmee de daling in ledental kan worden afgeremd of zelfs omgebogen. De opkomst van de stroming rond het blad *Het Gekrookte Riet* in de jaren tachtig kan wellicht als een illustratie van dit verschijnsel worden gezien.⁶⁴ Daarin verenigde zich een aantal predikanten die minder nadruk legden op de algemene betekenis van het verbond en de persoonlijke bevinding daarvan centraler stelden. Daarbij oriënteerden zij zich weer meer op de Nadere Reformatie. Een groot deel van deze stroming ging in 2004 over naar de HHK en heeft daarin sindsdien een sterke positie. Het ledental van dit kerkverband vertoont een lichte groei, die in scherp contrast staat met de substantiële daling die de aanhang van de GB sinds 2005 vertoont.

De theorie van Stark en Finke is niet onomstreden. Zij beschouwt religie vanuit de sociologie en interpreteert het bijbehorende gedrag als een gevolg van min of meer rationele afwegingen van kosten en baten. Kerken worden beschouwd als bedrijven die hun producten aanbieden op een markt voor religie en daarbij onderling concurreren. Deze wijze van redeneren wordt door velen die nauw betrokken zijn bij een kerk als platvloers of erger ervaren. Voor zover ons bekend is er echter geen andere theorie met een vergelijkbare verklaringskracht voor de ontwikkeling van religieuze groeperingen door de tijd heen.

9 Besluit

De GB neemt in protestants Nederland een unieke positie in: enerzijds maakt hij deel uit van de nationale of 'vaderlandse kerk' de NHK en haar voortzetting de PKN; anderzijds is hij in veel opzichten verwant aan de afgescheiden gereformeerde kerkverbanden. Nationale kerken hebben overal te maken met dalende aantallen leden en verminderde betrokkenheid van degenen die er nog wel formeel verbonden mee zijn. De afgescheiden kerken zijn, of waren, over het algemeen veeleisender ten aanzien van de betrokkenheid van hun

62 Redactie, 'Ds. Geluk: Ontkerkelijking komt mede door matte prediking', *Reformatisch Dagblad*, 18-08-2020.

63 Stark en Finke, *Acts of Faith*, 10.

64 Vergelijk bijv. de opmerking van Dekker in de eerder aangehaalde boekbespreking: 'Soms dacht ik bij het lezen van dit dikke boek: is de geestelijke erfenis [van ds. G. Boer] vandaag misschien vooral in de Hersteld Hervormde Kerk terecht gekomen? Maar die ken ik van binnenuit niet goed genoeg om te weten hoe daar nu gepreekt wordt' Wim Dekker, 'Meer dan een modaliteit'.

leden. Net als in de Verenigde Staten zijn ‘strict churches’ sterker in het handhaven van hun ledental. De gegevens die we gepresenteerd hebben laten zien dat de GB tot ongeveer de eeuwwisseling een tussenpositie innam: bescheiden groei ging over in langzame daling, maar die was veel beperkter dan die van de NHK als geheel.⁶⁵

Dit beeld is echter totaal veranderd in de afgelopen twintig jaar. In de eerste plaats heeft de totstandkoming van de PKN tot gevolg gehad dat een omvangrijk smaldeel van trouwe kerkgangers de GB verliet om de HHK te vormen. Naast het directe verlies in aanhang van de Bond betekende dit waarschijnlijk dat in een aantal gemeenten, na het uittreden van degenen die tegen de fusie waren, de balans doorsloeg naar een andere modaliteit. Sindsdien onderscheidt het ledenverloop van de GB zich veel minder dan voorheen van de rest van de PKN. Het gaat hier in kwantitatieve zin om een ingrijpende ontwikkeling: de neergang van de GB verloopt veel sneller dan destijds die van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Dat geldt zowel voor de door ons geraamde omvang van de totale aanhang, als voor het aantal gehele of gedeeltelijke Bondsgemeenten. Op de stormachtige opmars van Bonders in de eerste helft van de 20ste eeuw volgt honderd jaar later een snelle afmars waarvan het einde nog niet in zicht is.

J. Rouwendal is hoogleraar economie Vrije Universiteit; M. Wijma is acquirend redacteur Buijten en Schipperheijn en F.J. Wagenaar is bestuurssecretaris Stichting Het Lichtpunt. Geen van de auteurs is afkomstig uit of lid van de Protestantse Kerk in Nederland of de Hersteld Hervormde Kerk.

65 Het is aannemelijk dat de Gereformeerde Bond in de jaren voor 1973 een patroon vertoonde dat meer overeenkwam met dat van een ‘strict church’ dan een staatskerk: hij groeide vanuit het niets aan het begin van de 20ste eeuw naar een aanhang van meer dan een half miljoen mensen begin jaren 1970.